

ԿՐՈՆԱ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ԺԻՆ ԴՈՐԻՎԱԼ

Էկս-Մարսել / Համալսարան - Գիտական Հետազոտությունների Ազգային
Կենտրոն (Ֆրանսիա) - Ֆրանսիայի Համալսարանային Ինստիտուտ

ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՒՆԱՐԵՆԻ. ԻՆՉՊԵՊ ԵՎ ԻՆՉՈ՞Ւ¹

I . - Ինչո՞ւ հարկավոր է կարդալ Աստվածաշունչը հունարեն

Եվրոպական երկրներում Աստվածաշունչը սովորաբար ընթերցում են կա՛մ գրական երբայեցերեն, կա՛մ էլ որպես բարբառային երբայեցերենի փոխադրված մի բնագիր, որ կոչվում է Մասորա (նաև մասրետներ, մասորական բնագիր): Ի՞նչ կարիք կա ընթերցելու այն նաև հունարեն (Յոթանասնից թարգմանություն, Septuaginta, LXX) կամ նույնիսկ հունարենից կատարված թարգմանությամբ: Վերջին քսան տարվա ընթացքում կատարվել են Յոթանասնից անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն և իտալերեն թարգմանությունները: Դրանք դեռ ավարտված չեն. կատարվել է աշխատանքի միայն մի մասը: Օրինակ, Ֆրանսիայում Մարգարիտ Հառլը, Օլիվյե Մուննիիսը և ես հիմնեցինք «Ալեքսանդրյան Աստվածաշունչ» մատենաշարը: 13 հատոր արդեն հրատարակվել են, Հնգամատյանը պատրաստ է, մյուս հատորները պատրաստվում են հրատարակման:

Եվ ինչո՞ւ է դա արվում: Դա արվում է երկու պատճառով.

1. Պատմականորեն Եկեղեցու Աստվածաշունչ մատյանը հունարենն էր: Նոր Կտակարանը մեջբերումներ է կատարում Յոթանասնից թարգմանությունից: Նույն LXX բնագիրը թարգմանվել էր լատիներեն (vetus latina՝ հին լատիներեն), ղպտերեն, եթովպերեն, արաբերեն և սլավոնական լեզուներով: Ճիշտ է, ասորերեն թարգմանությունը կատարվել է երբայեցերենից, բայց այս սկզբնական թարգմանությունը հետագայում խմբագրվել է հունարեն բնագրի հիման վրա: Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Պարթևն Աստվածաշնչի իրենց թարգմանությունը կատարել են կա՛մ ասորերենից, կա՛մ հունարենից. այս խնդիրը վիճարկվում էր ամբողջ միջնադարի ընթացքում, այն շարունակում է վիճահարույց մնալ նաև այսօր: Վրացերեն թարգմանությունն արվել է կա՛մ հայերենից, կա՛մ հունարեն բնագրից: Արևմտյան Եվրոպյան բացառություն է. այստեղ vetus latina (հին լատիներեն թարգմանությունը) հետզհետե շրջանառությունից դուրս է մղվել և փոխարինվել Հիերոնիմոսի թարգմանությամբ, այսպես կոչված, vulgata-յով (լատ. «համընդհանուր», «համատարած»), որ փոխադրվել է երբայեցերենից:

2. Հունարեն Աստվածաշունչը պարունակում է որոշ՝ մասորական բնագրից տարբերվող տեղիներ, և այդ տարբերությունները կարևոր են քրիստոնյա ավանդության համար: Օրինակ, Դ 7-ում Աստված մերժում է Կայենի զոհաբերութ-

¹ Դասախոսությունը կարդացվել է 2006 թ. ապրիլի 21-ին Գևորգյան Հոգևոր Ճեմարանի Դ-2 լսարաններին:

յունն ու, ըստ Մատթայի՝ ասում նրան. «Եթե դու լավ կգործես, մի՞թե դա չի հայտնաբերվելու (բառացի՝ «չի բարձրանալու»): Իսկ եթե դու լավ չգործես, արդյո՞ք մեղքդ, որով մեղանչել ես, թաքնվելու է»: Այս խրթին բնագրի շարահյուսական կապերը խախտված են. եբրայեցերենում «մեղք» բառը իզական սեռի է, մինչդեռ «թաքնված» դերբայը բերված է արական սեռով: Յոթանասնից թարգմանությունը շատ է տարբերվում Մատթայից. «Եթե դու [զոհդ] ճիշտ չես մատուցել, այլ ոչ ճիշտ կերպով բաժանել ես, մի՞թե դու չես մեղանչել: Հանգիստ եղիր»: Այս բնագիրը կարևոր է մեղք գործելուց հետո հանդարտվելու, «մտքի խաղաղությունը» պահպանելու քրիստոնեական ըմբռնման առումով:

II. - Հնագույն տվյալներ

Հնագույն և թերևս ամենամբողջական տեղեկություններ եբրայեցերեն Օրենքը (Թորան) հունարեն թարգմանելու մասին տրվում են *Արիստեսի*² իր եղբոր՝ Փիլոկրատեսին ուղղած *նամակում*²: Այն պատմում է, որ Եգիպտոսի Պտղոմեոս թագավորի կարգադրությամբ Արիստեսան ուղարկվել է հրեաների քահանայապետի մոտ: Պարզ է, որ թղթում չի նշվում արքայի հերթահամարը Լագիդների արքայական հարստության մեջ: Նախ և առաջ մենք հայտնվում ենք Ալեքսանդրիայում (□ 1-82): Դեմետրիոս Փաղերացին, որը Ալեքսանդրիայի գրադարանի գրադարանավարն էր, առաջարկում է արքային թարգմանել հրեական օրենքը՝ այն գրադարանում ունենալու համար: Պտղոմեոսը համաձայնվում է: Նա որոշում է կայացնում ազատել Եգիպտոսում ապրող բոլոր հրեա ստրուկներին: Դեմետրիոսն առաջարկում է գրել Երուսաղեմի քահանայապետին՝ խնդրելով, որ նա յոթանասուներկու թարգմանիչ ուղարկի՝ վեցական թարգմանիչ յուրաքանչյուր ցեղից: Արքան պատրաստում է ընծաներ Տաճարի համար, ինչպես և ուղերձ, որին Եղիազար քահանայապետը պատասխանում է ամենայն բարյացակամությամբ: Այնուհետև նամակում թվարկվում են յոթանասուներկու թարգմանիչների անունները: Այժմ մենք տեղա-

² Անգլերեն հրատարակություններ. M. Hadas, *Aristeas to Philocrates*, New York/London, 1951; H.G.Meecham, *The Letter to Aristeas. A Linguistic Study*, Manchester, 1935; H.St. John Thackeray, "The Letter of Aristeas", in H.B.Swete, *An Introduction to the Old Testament in Greek*, Cambridge, 1902, rev. by R.R.Ottley, New York, 1914, repr. 1968, p.531-606: Ֆրանսերեն հրատարակություն. A. Pelletier, *Lettre d'Ariste à Philocrate*, Sources chrétiennes No 89, Paris, 1962: Գերմաներեն հրատարակություն. P. Wendland, *Aristeae ad Philocratem Epistula*, Leipzig, 1900: Իտալերեն հրատարակություն. R. Tramontano, *La lettera di Aristeia a Filocrate*, Napoli, 1931: Անգլերեն թարգմանություն. M. Hadas (տե՛ս վերը); H.G. Meecham, *The Oldest Version of the Bible: Aristeas on its Traditional Origin*, London, 1932; R.J.H.Shutt, "Letter of Aristeas (Third Century B.C. – First Century A.D.). A New Translation and Introduction", in J.H. Charlesworth, *The Old Testament Pseudepigrapha*, II, London, 1985, P.7-34: Ֆրանսերեն թարգմանություն. A.Pelletier (տե՛ս վերը): Գերմաներեն թարգմանություն. N.Meisner, *Unterweisung in erzählender Form. Aristeasbrief, Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit*, II, Gütersloh, 1973, p.35-87; P.Wendland, "Der Aristeasbrief", in E.Kautsch, *Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments*, II, Tübingen, 1900, p.1-31: Իտալերեն թարգմանություն. C.Kraus Reggiani, *La Lettera di Aristeia a Filocrate, introduzione, esame analitico, traduzione*, Roma, 1979; R.Tramontano (տե՛ս վերը): Իսպաներեն թարգմանություն. N.Fernandez Marcos, "Carta di Aristeas", in A.Diaz Macho, *Apocrifos del Antiguo Testamento*, II, Madrid, 1983, p.9-64. Խնդրի արդի վիճակի մասին տե՛ս. A.-M.Denis, *Introduction à la littérature judéo-hellénistique*, Tournhout, 2000, p.911-946.

փոխվում ենք Հուդայի երկիր, Հրեաստան (□ 83-171): Արիստեսը նկարագրում է Տաճարը, ծեսը, Երուսաղեմ քաղաքը, Պաղեստին երկիրը և վերջինիս բարիքները: Եղիազարն ընտրում է յոթանասուներկուսին, որոնք «հմտացած էին հրեական դավանանքի մեջ, բայց և նվիրված էին հույն մշակույթին»: Դիմելով այլաբանական մեթոդին, Արիստեսը փառաբանում է Օրենքը և բացատրում սննդական զգուշավորության խորին իմաստը: Դրանից հետո մենք վերադառնում ենք Ալեքսանդրիա (□ 172-322): Արքան բարևում է յոթանասուներկու թարգմանիչներին և յոթանգամ խոնարհվում ոսկե տառերով գրված փաթեթների առջև: Նա ճաշկերույթ է տալիս և յոթ գիշեր յոթանասուներկուսից յուրաքանչյուրը պատասխանում է մի հարցին, որ տալիս է թագավորը: Նա հիացած է մնում տրված պատասխանների ճշտությունից: Վերջապես պատմվում է թարգմանության մասին (□ 301-322): Յոթանասուներկուսը կատարում են այն յոթանասուներկու օրվա ընթացքում, մի կղզում, որի անունը չի հիշատակվում, բայց այն կարող էր լինել միայն Փարոսը: Դեմետրիոսն ընթերցում է հունացված Օրենքը հրեաների ժողովին: Դրա պատճեն փոխանցվում է առաջնորդներին: Այնուհետև քահանաները, թարգմանիչները և համայնքի (politeuma) պատգամավորները, համայնք, որ հրեաների որպես էթնիկական խմբի հատուկ կազմակերպություն էր Ալեքսանդրիայում, հանդիսավոր կերպով արգելում են այդուհետև որևէ փոփոխություն մտցնել թարգմանության մեջ: Վերջապես Օրենքը կարդացվում է թագավորին, որը և հայտնում է իր հիացմունքը: Դեմետրիոսը հայտարարում է, որ «Օրենքը տրվել է Աստծո կողմից»: Յոթանասուներկուսը վերադառնում են Երուսաղեմ՝ իրենց հետ տանելով նվերներ Եղիազարի և իրենց համար: Ամփոփելով, Արիստեսը հայտարարում է, որ նա մտադիր է ապագայում պատմել այլ կարևոր իրադարձությունների մասին: Մենք, սակայն, չունենք ոչ մի այդպիսի պատմություն, եթե անգամ այն երբևիցե գոյություն է ունեցել:

Նամակը տեղիք է տալիս բազմաթիվ հարցերի.

1. Ո՞վ է հեղինակը: Արիստեսան ասում է, որ նա հրեա չէ, այլ հույն, որը երկրպագում է Ջեսին: Բայց քանի որ նա լավատեղյակ է հրեական իրողություններից և քաջ տիրապետում է այլաբանական մեթոդին, նա անկասկած ալեքսանդրացի հրեա է: Սովորաբար նրան անվանում են Կեղծ Արիստես՝ նրան հրեա պատմիչ Արիստեսից և այլ բազում Արիստեսներից տարբերելու համար:

2. Ինչպե՞ս է թվագրվում «Նամակը»: Արիստեսը հավակնում է լինել Դեմետրիոսի և Պտղոմեոսի ժամանակակիցը: Դեմետրիոսը վախճանվել է 280 թ.: Ըստ պատմական տեղեկությունների, որոնք բերվում են «Նամակում», առավել հավանական է, որ Պտղոմեոսը Պտղոմեոս Բ Փիլադելֆիոսն է (285-246 թթ.), այլ ոչ Պտղոմեոս Ա Լագոսը (Ք.ա. 323-282 թթ.): Սակայն Արիստեսան ապրել է նրանցից էլ ավելի ուշ, հատկապես այն պատճառով, որ նա խոսում է հրեական politeuma՝ ինքնակառավարվող համայնքի մասին, մինչդեռ այն մինչև Պտղոմեոս Զ-ի թագավորությունը (Ք.ա. 180-145 թթ.)³ գոյություն չի ունեցել: Նամակը հաճախ թվագրվում է Ք.ա.

³ Մինչ այժմ հարցը հետազոտողների կարծիքն էր, որ Ալեքսանդրիայի հրեությունը չի ունեցել քաղաքացիական իրավունքներ, սակայն կազմում էր քաղաքի էթնիկական խումբ, այսպես կոչվող politeuma. Մինչև Օգոստոսի դարաշրջանը այս politeuma-ն կառավարվում էր ethnarchos-ի (ազգի առաջնորդի)

Բ դարի երկրորդ կեսի վերջով, բայց որոշ հետազոտողներ մտածում են, որ այն գրվել է ավելի և շատ ավելի ուշ, Փիլոն Ալեքսանդրացուց հետո⁴:

3. Ո՞րն է «Նամակի» նպատակը: Արդյո՞ք դա հունարեն թարգմանության փառաբանումն է, ինչպես ենթադրում է Հովսեփոս Փլավիոսը (Հրեական հնություններ XII 12-118): Թե՞ այն գրված է հույների համար և գովաբանում է հրեադավանությունը, նրա սննդական խտրականությունը, նրա այլաբանական մեթոդը⁵: Կամ, ընդհակառակը, թերևս այն ուղղված էր Պաղեստինի հրեաների՞ն և նպատակ ուներ պաշտպանելու Ալեքսանդրիայի հրեադավանության ստեղծագործությունները⁶: Այս պարագայում արդյո՞ք «Նամակը» պարզապես հաստատում է Յոթանասնից թարգմանության բարձր արժեքը⁷, թե՞ այն կոչված էր պաշտպանելու Յոթանասնից թարգ-

կողմից, որը զբաղվում էր համայնքի վարչական, ֆինանսական և արխիվային գործերով: Նրան աջակցում էր *gerousia* (ծերակույտը), խորհուրդի տեսակ, որ տարածված էր անտիկ դարաշրջանում: Հրեական դատական ատյանը, հավանաբար, գոյություն չի ունեցել: Տե՛ս A.Kasher, *The Jews in Hellenistic and Roman Egypt. The Struggle for Equal Rights*, Tübingen, 1985 (եբրայեցերեն գրված գրքի թարգմանությունն է, Tel-Aviv, 1978), p. 29-38, 192-197, 356-357; J.Mélèze Modrzejewski, *Les Juifs d'Egypte de Ramsès II à Hadrien*, Paris, 1991, p.64-71, 131-150; E.Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. – A.D. 135)*, New English Version by G.Vermes, F.Millar, M.Goodman (eds.), III, 1, Edinburgh, 1986, p.41-59; V.Tchericover, *Hellenistic Civilization and the Jews*, Philadelphia, 1959, p. 296-305. Այս հայացքները, հատկապես V.Tchericover-ին և A.Kasher-ին պատկանողները, քննադատվել են C.Zuckerman-ի կողմից՝ “Hellenistic politeumata and the Jews. A Reconsideration”, *Scripta classica israelitica* 8/9, 1989, p.171-185. հեղինակը ցույց է տալիս, որ politeuma բառը Ալեքսանդրիայի դեպքում կիրառելի չէ, իսկ հրեաների միավորումը անկախ քաղաքական կազմակերպություն չի եղել: G.Lüderitz, “What is the Politeuma?” հոդվածում, in J.W.Van Henten, P.W.Van der Horst, *Studies in Early Jewish Epigraphy*, Leiden, New York, Köln, 1994, p.183-225, հաստատում է, որ հրեաների politeuma-ի առկայությունը Ալեքսանդրիայում չափազանց կասկածելի է:

⁴ Երկրորդ դարի կեսը պաշտպանում է E.Bickerman, “Zur Datierung des Pseudo-Aristeas”, *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 29, 1930, p.280-296, C. Kraus Reggiani (տե՛ս ծան. 1), V.Tchericover, “The ideology of the Letter of Aristeas”, *Harvard Theological Review*, 51, 1958, p.59-85; E.Van't Dack, “La date de la ‘Lettre’ d’Ariste”, *Antidoron V.Peremans, Studia Hellenistica* 16, 1968, p. 263-278; J.W.Wevers, “An Apologia for Septuagint-Studies”, *Bulletin of the International Organization for the Septuagint and Cognate Studies*, 18, 1985, p.16-38. H.Meecham (տե՛ս ծան. 1), N.Meisner (տե՛ս ծան. 1), H.St. John Thackeray (տե՛ս ծան. 1), M.Van Esboeck, “Une form inédite de la Lettre du roi Ptolémée pur la traduction des LXX”, *Biblica*, 57, 1976, p.542-549 փաստարկում է Ք. ա. երկրորդ դարի դարավերջի օգտին: J.G. Février, *La date, la composition et les sources de la ‘Lettre’ d’Ariste à Philocrate*, Paris, 1925 առաջարկում է Փիլոն Ալեքսանդրացու դարաշրջանը 883-171 և 8306-307 և Ք.ա. 100-30թթ. մնացած պարբերությունների համար: R.Goulet, *La Philosophie de Moïse. Essai de reconstitution d'un commentaire préphilonien du Pentateuque*, Paris, 1987, p. 535-541 փաստում է Փիլոնի ժամանակի օգտին: L.Hermann, “La ‘Lettre’ d’Ariste à Philocrate et l’empereur Titus”, *Latomus*, 25, 1966, p. 56-77, առաջարկում է Ք.հ. 80-ական թթ.:

⁵ Այս կարծիքը պաշտպանում է N.Meisner (տե՛ս ծան. 1):

⁶ Գիտնականների մեծ մասը փաստում են այս տեսակետի օգտին, օրինակ J.R.Barlett, *Jews in the Hellenistic World*, Cambridge, 1985, E.Bickerman (տե՛ս ծան.3), D.W.Gooding, “Aristeas and Septuagint Origins”, *Vetus Testamentum*, 13, 1963, p.357-379, M.Hadas (տե՛ս ծան. 1), R.Hanhart, “Fragen um die Entstehung der LXX”, *Vetus Testamentum*, 12, 1962, p.119-163, F.Parente, “La Lettera di Aristeas come Fonte per la Storia del Giudaismo alessandrino durante la prima metà del 1 sec. a.C.”, *Annali della Scuola normale superiore di Pisa* 2, 1972, p. 177-237, 517-567, V.Tchericover (տե՛ս ծան.3), G. Zuntz, “Aristeas Studies. I. The Seven Banquets”, *Journal of Semitic Studies*, 4, 1959, p.21-36, “Aristeas Studies. II. Aristeas and the Translation of the Torah”, *Journal of Semitic Studies*, 4, 1959, p.109-126.

⁷ Այս կարծիքը պաշտպանում էր G.Howard, “The Letter of Aristeas: A Re-Evaluation”, *Journal of*

մանությունը ընդդեմ Պաղեստինում նոր կատարված խմբագրությունների⁸, կամ նույնիսկ, ինչպես մտածում են որոշ գիտնականներ, ընդդեմ մրցակից թարգմանության, որը նախաձեռնվել է Լեոնտոպոլիս քաղաքում, Օնիաս Դ-ի հովանու ներքո: Այս վերջինը եղել է օրինավոր քահանայապետի աքսորված որդի, Պտղոմեոս Զ Փիլոմետոսի օրոք (Ք.ա. 181-146 թթ.)⁹:

Այլ հնադարյան տվյալներ հայտնվում են նախ Արիստոբուլոսի, արիստոտելյան դպրոցի փիլիսոփայի կողմից: Այս հրեան հավանաբար եղել է Պտղոմեոս Զ արքայի խորհրդատուն: Եվսեբիոս Կեսարացու՝ առաջին եկեղեցական պատմություն հեղինակողի *Ավետարանական նախապատրաստություն* երկում (Praep. Ev. XIII 12, 1-2) գտնվող պատասխկում Արիստոբուլոսը հայտնում է, որ Օրենքի ամբողջական թարգմանությունը տեղի է ունեցել Պտղոմեոս Բ Փիլադելփոս արքայի օրոք Դեմետրիոս Փաղերացու նախաձեռնությամբ, սակայն դեռևս Պյութագորասի և Պլատոնի ժամանակ գոյություն են ունեցել ոչ ամբողջական, մասնակի թարգմանություններ, որոնց վերոհիշյալ փիլիսոփաները պարտական են սեփական ամենահանճարեղ մտքերով: Այս պնդումը պետք է հասկանալ «հույների գողության» թեմայի համատեքստում. բանն այն է, որ Ալեքսանդրյան հրեաները զարգացնում էին այն տեսակետը, համաձայն որի հունական մտքի կոթողները ունեցել են սուրբգրային ակունքներ, ինչը ենթադրում է, որ Սուրբ Գրքի հունարեն թարգմանությունն արդեն իսկ առկա էր, գոնե դրա որոշ մասը¹⁰:

Ք. ծ. Ա դարի կեսին Փիլոն Ալեքսանդրացին «Մովսեսի կյանքը» գործում (Vita Mosis II 25-44) պատմում է մի պատմություն, որը մոտ է Արիստեսի հայտնածին: Փիլոնը, սակայն, շատ ավելի, քան Արիստեսը ընդգծում է թարգմանության ոգեշնչված լինելը և թարգմանիչներին անվանում է «հիերոֆանտեր» («քրմեր») և «մարգարեներ»: Նա հայտնում է, որ ամեն տարի Փարոս կղզում տոնվում է մեծ տոն՝ թարգմանության տեղը պաշտելու և Աստծուն՝ իր բարերարության համար գոհություն հայտնելու նպատակով:

Նույն դարի վերջում Հովսեփոս Փլավիոսը կասկածներ է հայտնում թարգմանիչների թվի առնչությամբ՝ եղել են նրանք յոթանասուններկո՞ւ (J.A. XII 56), թե՞ յոթանասուն (J.A. XII 57): Այսպիսի կասկածներ կարելի է գտնել նաև քրիստոնյա հեղինակների գրվածքներում: Սրանք կասկածի են ենթարկում ևս մի հարց. արդյո՞ք Սուրբ Գիրքը թարգմանվել էր Պտղոմեոս Ա Լագոսի (Ք. ա. 323-282 թթ.) նախաձեռնությամբ, ինչպես մտածում էր Իրենեոս Լուզդունացին, *Ընդդեմ հերձվածողների*

Theological Studies, 22, 1971, p.337-348.

⁸ S.P.Brock, "The Phenomenon of the Septuagint", *Oudtestamentische Studien* 17, 1972, p. 11-36. Յոթանասնից թարգմանության վերանայումը կատարվում էր Ք.ա. Ա դարի ընթացքում, այսպես կոչված, «կայգե» խմբից (այս խումբը թարգմանում էր wegam եբրայեցերեն մասնիկը հունարեն kaige մասնիկով): Խմբի ամենահայտնի անդամն էր Թեոդոտիոնը, որն ստեղծագործում էր քրիստոնեության սկզբնավորման ժամանակաշրջանում:

⁹ S.Jellicoe, "The Occasion and Purpose of the Letter of Aristeas: a Reexamination", *New Testament Studies* 12, 1965-1966, p.140-150; A.F.J.Klijn, "The Letter of Aristeas and the Greek Translation of the Pentateuch in Egypt", *New Testament Studies* 11, 1964-1965, p. 154-158.

¹⁰ N.Walter, *Der Torausleger Aristoboulos*, Berlin, 1964.

(Adv. haer. III 21, 2), թե՞ Պտղոմեոս Բ Փիլադելփոսի (Ք. ա. 285-246 թթ.) նախաձեռնությամբ, ինչպես կարծում էին Տերտուլիանոս (*Ջատագով*՝ *Apologeticus* 18, 5-9), Եվսեբիոս Կեսարացին (*Ավետարանական նախապատրաստություն*՝ PE VIII 1, 8), Կյուրեղ Երուսաղեմացի (*Կոչումն ընծայութեան*՝ *Catecheses* 4, 34), Եպիփան Կիպրացի (*Ամիսների և կշիռների մասին*՝ *De mens. et pond.* 3 և 6) և շատ ուրիշներ։ Թե, ինչպես ենթադրում են Կղեմես Ալեքսանդրացին (*Կարպետներ*՝ *Stromata* I 22, 143), Անատոլիոս Ալեքսանդրացին (*Կանոններ*՝ մեջբերված Եվսեբիոսի Եկեղեցական պատմությունում, HE VII 32, 14-19), այն թարգմանվել է նշված երկու արքաների օրոք։ Արդյո՞ք թարգմանությունը սահմանափակվել է Օրենքի հինգ գրքերով (դա վերը մեջբերված հրեա հեղինակների կարծիքն է), թե՞ այն ներառում էր Մարգարեների, ինչպես և պատմական և, թերևս, որոշ պարականոն գրքեր (Հուստինոս, *Ջրույց Տրիփոն հրեայի հետ*՝ *Dial. cum Tr.*, 124, 3 և 137, 3 և Որոգինես, (*Վեցեջանը*՝ *Hexapla*)։ Քրիստոնեական գրվածքներում առաջ են գալիս նոր թեմաներ. յոթանասուն կամ յոթանասուներկու կացարան Փարոս կղզում (Կեղծ Հուստինոս, *Հորդորում առ Հույնք*՝ *Cohortatio ad Graecos* 13). յոթանասունը կամ յոթանասուներկուը թարգմանություն են կատարում միմյանցից առանձին, և հրաշալի կերպով բոլորի մոտ նույն բնագիրն է ստացվում (Իրենեոս և շատ ուրիշները), կամ էլ խոսվում է թարգմանիչների երեսունվեց զույգերի, երեսունվեց խրճիթների և երեսունվեց նույնական թարգմանությունների մասին (Եպիփան Կիպրացին և որոշ այլ հեղինակներ)։

Ընթերցողների տվյալները համահունչ են այս թեմաների հետ. նրանք միայն ավելացնում են մի գիծ, այն է՝ Օրենքի աղավաղումներ, որ թարգմանիչները ներմուծել են Պտղոմեոս արքայի պատճառով¹¹։ Այս տվյալները արժեքավոր են, քանի որ սահմանափակում են թարգմանությունը միայն եբրայական Թորայի (Օրենքի) գրքերով և հաստատում են, որ թարգմանությունը կատարվել է հույն թագավորի նախաձեռնությամբ։

Վերջապես, գոյություն ունեն որոշ հայկական տվյալներ։ Ըստ Մայքլ Սթոունի, Մատենադարանի ձեռագրերում գտնվում է «Յոթանասուներկու թարգմանիչների մասին» գրվածքը, որը հայտնում է, որ Սիմեոնի՝ յոթանասուներկու թարգմանիչներից մեկի հետ հրաշք է պատահել. Եսայի Է 17 թարգմանելիս («Ահա կույսը կհղանա և կծնի մի որդի»), նա, վաթսուն տարեկան հասակում լինելով, ապրեց ևս երեք հարյուր քառասունչորս տարի, մինչև Հիսուսի ծնունդը։ Նա է Նոր Կտակարանի Սիմեոնը (Ղուկ. Բ 25-28)։ Երևանի Մատենադարանում, Երուսաղեմում և Փարիզում կան նաև ձեռագրեր, որոնք պարունակում են Եպիփան Կիպրացու «Ամիսների և կշիռների մասին» գրվածքի հայերեն թարգմանությունը, որը որոշ տարբերություններ է ցույց տալիս հունարեն բնագրի համեմատությամբ։ Վերջապես, առանձին

¹¹ K. Müller, "Die rabbinische Nachrichten über die Anfänge der Septuaginta", in J. Schreiner (ed.), *Forschung zur Bibel. Wort, Lied und Gottesspruch. Beiträge zur Septuaginta, I. Festschrift für Joseph Ziegler* 1, Würzburg, 1972, p. 73-93; E. Tov, "The Rabbinic Tradition concerning the 'Alterations' inserted into the Greek Pentateuch and their Relation to the Original Text of the LXX", *Journal for the Study of Judaism* 15, 1984, p. 65-89; G. Veltri, *Eine Tora für der König Tolmai. Untersuchungen zum Übersetzungsverständnis in der jüdisch-hellenistischen und rabbinischen Literatur*, Tübingen, 1994.

հետաքրքրություն է հարուցում Վարդանի «Մաղմոսների մեկնությունը» և հատկապես դրա նախաբանը:

III. - Հին տվյալների արժեքը

1. Արդյո՞ք թարգմանությունը սկսվել է միայն Օրենքով (Torah), առանց Մարգարեների և Գրվածքների (Պատմական գրքերի): Եվ ընդհակառակը, արդյո՞ք պետք է վստահել եկեղեցու հայրերին, որոնք սովորություն են ունեցել Յոթանասնից անունը կապել առավելապես ամբողջական Աստվածաշնչի հետ: Այսօր «Septuaginta»՝ «Յոթանասնից» բառը նշանակում է Հունարեն Հին Կտակարանն ամբողջությամբ, այսինքն մի կողմից այն գրքերը, որոնք ունեն իրենց եբրայեցերեն նախօրինակները, մյուս կողմից էլ «երկրորդականոն» գրքերը, եթե մենք դատում ենք որպես հռոմեակաթուղիկներ, կամ «պարականոն», եթե դիմենք բողոքականների մոտ ընդունված եզրին: Վերջին գրքերը բացակայում են եբրայեցերեն Սուրբ Գրքում. դրանց մի մասը թարգմանված է եղել եբրայեցերենից կամ արամեերենից (Ա Եզրասի, որը չի նույնանուն Բ Եզրասի գրքին, Հուդիթ, Ա Մակաբայեցվոց, Բ Մակաբայեցվոց 1-2, 18, Սաղմոս 151, Սողոմոնի սաղմոսներ, Ժողովող, Տոբիթ՝ լատիներեն Tobias և որոշ հավելվածներ Դանիելի, Էսթերի, Երեմիայի, Սաղմոսների բնագրերում): Մյուս մասը անմիջապես գրված էր հունարեն (ինչպես Բ Մակաբայեցվոց 2, 19 նն, Գ և Դ Մակաբայեցվոց, Իմաստություն, որոշ հավելվածներ Էսթերի, Երեմիայի, Սաղմոսների բնագրերում): Այնուամենայնիվ, հստակ հայտնի է, որ Թորայի (Օրենքի) թարգմանությունը նախորդել է Աստվածաշնչի մնացած գրքերի թարգմանությանը, ոչ միայն այն պատճառով, որ դրա մասին են խոսում հելլենիստական դարաշրջանի հրեական վկայությունները և բաբբիները, այլև քանի որ միայն Թորայի թարգմանությունն է, որ մեջբերվում է Ք.ա. Գ դարի ընթացքում, մասնավորապես ոմն Դեմետրիոսի կողմից: Այս վերջինը Դեմետրիոս Փաղերացին չէ, այլ հրեա մի ժամանակագիր. նա օգտագործում է հունացված Ծննդոց գիրքը իր *Հրեաստանի արքաների մասին* գործում¹²:

2. Օրենքի թարգմանությունից առաջ եղե՞լ են արդյոք մասնակի թարգմանություններ: Այս վարկածն ապացուցելու համար որոշ գիտնականներ մեջբերում էին դրվագներ Արիստեսի նամակից (□ 29-40, 312-316), Արիստոբուլոսի որոշ արտահայտությունները, Հեկատայոս Արդեոացու պատառիկը՝ Հեկատայոս, որը Ք.ա. Դ դարի վերջում իբրև մեջբերում է մի թարգմանություն, որը Յոթանասնիցը չէ, և Փոկյուլիդես՝ Ք.ա. 2 դարի բանաստեղծին, որը կարծես թե ակնարկում է Թորայի (Օրենքի) տեղիները: Մակայն այս տեքստերից և ոչ մեկը համոզիչ չէ¹³: Այսպես, օրինակ, Փոկյուլիդեսը հրեա բանաստեղծ էր, որն ապրում էր հրեական սփյուռքում արդեն Ք. ծ. Ա դարում: Պաուլ Կալեն բերում է ավելի լուրջ փաստարկներ¹⁴: Նա ա-

¹² Ժամանակակից հրապարակումը պատրաստել է C.R.Holladay, *Fragments from Hellenistic Jewish Authors*, volume I: Historians, Chico (California), 1983, p.51-91.

¹³ St' u G.Dorival, "La Bible des Septante chez les auteurs païens (jusqu'au Pseudo-Longin)", in *Lectures anciennes de la Bible, Cahiers de Biblia Patristica* 1, Strasbourg, 1987, p.9-26.

¹⁴ P.Kahle, "Problems of the LXX", *Studia Patristica* I, 1945, p. 328-338, and *The Cairo Genizah*, Oxford, 1959U

ռաջ է քաշում արամեերեն թարգմանների գոյությունը: Դրանք գրի առնվելուց առաջ եղել են Թորայի բանավոր թարգմանություններ, հանպատրաստից կատարված և մասնակի: Ըստ Կալեի, Յոթանասնից հրեական պապիրուսները ցույց են տալիս, որ, նախքան բնագիրը միանման տեսքի է բերվել 130-ական թվականների ընթացքում, եղել են նաև հունարեն թարգմաններ: Այսօր, սակայն, այս տեսակետը չի ընդունվում, որովհետև Պաուլ Կալեն շփոթել է երկու տարբեր պապիրուսագիտական իրողություն. Յոթանասնից հրեական պապիրուսները, որոնք իրականում համարյա թե նույնական են¹⁵, և այլ պապիրուսներ, որոնք վկայում են Յոթանասնից վերանայման փորձը¹⁶:

3. Որտե՞ղ է կատարվել թարգմանությունը: Յոթանասնից Ալեքսանդրյան ծագումը, որ ենթադրվում է բոլոր հին բնագրերում, բացի Միքայել Ասորուց՝ ԺԲ դարի հեղինակից, որ խոսում է Կիպրոս կղզու մասին (Ժամանակագրություն, J.-B. Chabot, Paris 1899, p. 123-126), հերքվել է Մոզես Գաստեռի կողմից¹⁷: Ըստ նրա, միայն Երուսաղեմում կատարված թարգմանությունը կարող էր ունենալ այնպիսի հեղինակություն, որ ընդունված լիներ ամբողջ սփյուռքի կողմից: Սակայն սա լոկ հավանականություն է, որ հենվում է այն պատկերացման վրա, որ թարգմանությունը պայմանավորված էր հրեական համայնքի կարիքներով, թեև աղբյուրները պնդում են հույն արքայի նախաձեռնությունը: Ավելին, Յոթանասնից Ալեքսանդրյան ծագումը հաստատվում է որոշ հանգուցային տեղիներով: Այսպես, Թվոց գրքում ամեն ցեղ (phyle) բաժանվում է տարածքային համայնքների՝ «դեմոսների» (demoi), ճիշտ այնպես, ինչպես Ալեքսանդրիայում, որում եղել է հինգ ցեղ (phyle), յուրաքանչյուրը բաժանված տասներկու «դեմոսների» (demoi)¹⁸: Կամ prostagma («հրաման, կարգադրություն») բառի կիրառությունը Աստծո պատվիրանի համար համապատասխանում է այդ նույն բառի գործածության՝ և՛ թագավորի կողմից արձակված հրամանի, և՛ աստվածային վարչակարգի հարկադրողական որևէ դրսևորման իմաստով¹⁹:

4. Ե՞րբ է կատարվել թարգմանությունը: Անտիկ տվյալները, որոնք տատանվում են Պտղոմեոս Ա Լագոսի (Ք.ա. 323-282 թթ.) և Պտղոմեոս Բ Փիլադելփոսի (Ք.ա. 285-246 թթ.) արքայության ժամանակների միջև, սովորաբար համարվում էին անվավեր: Հին ժամանակագիրները առաջարկում էին տարեթվեր, որոնք մինչև ցից շատ չէին տարբերվում²⁰: Ավելին, Դեմետրիոս Փադերացու և Փիլադելփոսի համագոր-

(chapter III 2).

¹⁵ Տե՛ս E. Bickerman, "Some notes on the transmission of the LXX", *A Marx Jubilee Volume*, New York, 1950, repr. in *Studies in Jewish and Christian History I*, Leiden, 1976, p. 137-166.

¹⁶ Տե՛ս D. Barthélemy, "Redécouverte d'un chaSon manquant de l'histoire de la LXX", *Revue biblique* 60, 1953, p. 18-29, and *Les devanciers d'Aquila*, Leiden, 1963; E. Tov, *The Greek Minor Prophets Scroll from Nahal Hever*, Oxford, 1990.

¹⁷ M. Gaster, *The Samaritans*, London, 1925 (գլուխ III).

¹⁸ Տե՛ս G. Dorival, *Les Nombres*, "La Bible d'Alexandrie" 4, Paris, 1994, p. 159-161.

¹⁹ Տե՛ս H. Cadell-Charpentier, "Vocabulaire de la législation ptolémaïque, problème du sens de dikaiôma dans le Pentateuque", in G. Dorival, O. Munnich (eds.), *Selon les Septante. Hommage à Marguerite Harl*, Paris, 1995, p. 207-221.

²⁰ Տե՛ս F. Vattioni, "Storia del testo biblico: l'origine dei LXX", *Annali dell'Istituto orientale di Napoli* 40, 1980, p. 115-130, որը ցույց է տվել, որ անտիկ ժամանակագիրները տալիս են թվագրման առնվազն վեց

ծակցությունը դիտվում էր որպես պատմական ճշմարտությանը հակասող հանգամանք, քանի որ, Դիոգենես Լաերտացու վկայության համաձայն (V 78), վերջինը, դառնալով արքա, բանտարկեց առաջինին: Իրականում, սակայն, արքան և գրադարանավարը կարող էին համագործակցել Լագոսի և Փիլադելփոսի միասնական իշխանության ժամանակ, 285 և 282 թվականների միջև, թերևս և ավելի ուշ, քանի որ նրանց գծությունը, թեև դրա մասին շատ է խոսվել, այդքան էլ ապացուցված փաստ չէ: Նինա Քոլլինզը, որ ուշադրություն է հրավիրել այս հանգամանքի վրա, ասում է նաև, որ հին թվագրումների տարբերությունները կարելի է բացատրել հինգ տարբեր տոմարների գործածությամբ՝ օլիմպական, մակեդոնյան, եգիպտական, Աբրահամի թվարկությամբ և Հիսուս Քրիստոսից առաջ տարեհամարով²¹: Ըստ նրա, բոլոր թվագրումները կարելի է համատեղել այնպես, որ որոշակի է դառնալու միայն մեկ ժամանակահատված, որ ընկած է 280 թ. փետրվարի 11-ի և նույն տարվա ամառվա միջև: Այս ենթադրությունը ակնհայտորեն հակասում է Megillat Taanit մեկնության մեջ գտնվող այն տեղեկությանը, որ թարգմանությունը կատարվել է Տբեթի ութին, այսինքն դեկտեմբեր-հունվար ամիսներին, առանց տարեթվի նշման: Բայց, օգտագործելով Արիստեսի «Նամակը», որը խոսում է Օրենքը՝ Ալեքսանդրյան հրեաների առջև առաջին անգամ ընթերցելու մասին, և դրա երկրորդ ընթերցման՝ արքայի առջև, Նինա Քոլլինզը ենթադրում է, որ առաջին արարողությունը տեղի է ունեցել 281 թ. դեկտեմբերի 28-ին կամ 29-ին, իսկ երկրորդը՝ 280 թ. գարնանը:

5. Ովքե՞ր էին թարգմանիչները: Նախ և առաջ, ո՞րքան էին նրանք: Բաբբինական ավանդության համաձայն (Բաբբի Նաթանի Abot գրվածքի մեկնության B 37 և Masseket Sopherim 1 7), նրանք հինգ թարգմանիչներ էին: Այս թիվը պետք է կապել Օրենքի հինգ գրքերի հետ: Սակայն որպես կանոն հունակիրք հրեաները, եկեղեցու հայրերը և բաբբիները տատանվում են երկու թվերի միջև՝ յոթանասուն կամ յոթանասուններկու: Յոթանասուն թիվը կապ է հաստատում թարգմանիչների և Թվոց գրքում մեկ անգամ մարգարեացած յոթանասուն երեցների միջև (Թիվք 11): Նրանց պես թարգմանիչներն էլ մարգարեներ են, և նրանց թարգմանությունը, վերջնական և հավերժական, ներշնչվել է Աստծո կողմից: Թարգմանիչների յոթանասուներկուսը լինելու մասին տվյալները ակներև կապ են հաստատում նրանց և Իսրայելի տասներկու ցեղերի միջև, որոնցից յուրաքանչյուրն ուղարկել էր վեց թարգմանիչ: այս պարագայում ստացվում է, որ թարգմանությունը ամբողջ Իսրայելի գործն է: Ավելին, իրականում այս երկու թվերը նույնն են. առաջինը՝ Աստծո թիվն է, իսկ երկրորդը՝ մարդ արարածների: Ինչպես պարզաբանում է բաբբինական ավանդությունը, յոթանասուն երեցներ ընտրելու համար Մովսեսը նախ վեցական մարդ է վերցնում յուրաքանչյուր ցեղից, այսինքն ընդհանուր հաշվով յոթանասուներկու մարդ: Այնուհետև, վիճակ գցելով, նա հանում է երկուսին, և դա թույլ է տալիս հասնել Աստծուց պատվիրած յոթանասուն թվին: Ուստի, երկու թվերն էլ զուտ խորհրդանշաններ են և չեն հայտնում թարգմանիչների իսկական թիվը²²:

տարբերակ՝ 285/281, 284/283, 279/278, 269/268, 267/266, 266/265:

²¹ N.Collins, *The Library in Alexandria and the Bible in Greek*, Leiden, 2000.

²² Sté u G.Dorival, "La Bible des Septante: 70 ou 72 traducteurs?", in G.J.Norton, S.Pisano (eds.), *Tradition of the*

Յոթանասուներկու թարգմանիչների անունները թվարկվում են Արիստեսի (□ 47-50) և Եպիփանի (De mens. et pond. 3) կողմից. նրանց ցուցակները միմյանցից տարբերվում են միայն երեք դեպքում: Տրված անունները վերլուծության է ենթարկել Բ.Ս.Ջ. Իսսերլինը, որը հայտնել է, որ այս անունները ընդունված չէին Եգիպտոսում, այլ ավելի մոտ են Պաղեստինում ընդունված անուններին, եթե անգամ դրանցից մի քանիսը այնտեղ վկայված չեն²³: Ամենատարածված կարծիքի հակառակ, կարծիք, որի համաձայն թարգմանիչները Ալեքսանդրյան հրեաներ էին, Արիստեսի պնդումը նրանց՝ Երուսաղեմից ժամանելու մասին որոշ չափով հավաստի է: Մեկ այլ դիտարկում տանում է նույն ուղղությամբ: Արի վան դեոյը ցույց է տվել, որ թարգմանիչները ոչ թե *թարգմանիչներ* էին, այսինքն առևտրական կան արքունական թարգմանիչներ, որոնք փոխադրում էին բառ առ բառ և հատված առ հատված, այլ դպիր-թարգմանիչներ, որոնք ներմուծում էին իրենց թարգմանության մեջ ներդաշնակություններ (harmonizations)²⁴ և ավանդության մեջ ընդունված մեկնաբանումներ: Այս հանգամանքը ցույց է տալիս նրանց առնչությունը առավել Տաճարի, քան Պաղեստինի արքունիքի հետ²⁵:

6. Ինչպե՞ս էին աշխատում թարգմանիչները: Հնագույն վկայությունները տատանվում են երեք բացատրությունների միջև. բոլորը միասին (Արիստես, Հիերոնիմոս), առանձին-առանձին, թարգմանությունն էլ, ինչպես պարզվեց, նույնական էր (Իրինեոս, TB Megillah 9a), զույգերով (Եպիփան Կիպրացին): Ժամանակակից հեղինակները կիսում են այս կասկածները. Օրենքը կարող էր թարգմանված լինել մի խումբ թարգմանիչների կողմից, որոնք աշխատում էին միևնույն սկզբունքներից ելնելով, կա՛մ հինգ գրքերից յուրաքանչյուրը կարող էր թարգմանված լինել մեկ կամ մի քանի թարգմանիչների կողմից, կա՛մ էլ ամեն մի գրքի թարգմանությունը կատարել են երկու թարգմանիչ: Դա դեռ հետազոտման կարոտ հանգամանք է:

Արդյո՞ք թարգմանիչներն աշխատում էին Փարոս կղզում: Ինչևէ, մ.թ. Բ դարի սկզբում և դրանից հետո էլ կարելի էր այցելել թարգմանիչների խրճիթները (TB Megillah 9a, Կեդծ Հուստինոս, *Հույների հորդորում* (Exhort. 13)): Ըստ Արիստեսի, նրանք օգտագործել են Թորայի օրինակը, որը գրված էր ոսկե տառերով: Այս հանգամանքը հակասում է հրեական սովորույթին երկու պատճառով. Թորան սովորաբար գրվում էր միայն մեկ փաթեթի վրա (TB Menahot 30a), իսկ ոսկե տառերը արգելված էին (Sefer Torah I 10, Soferim I 9): Սակայն այս կանոնները թերևս ունեցել են բացառական ծագում: Ավելի վաղ ժամանակ Թորայի յուրաքանչյուր գիրքը, հավանաբար, պահանջում էր մեկ փաթեթ, ինչպես դա եղել է Քումրանում: Ավելին, Sefer Torah I 10, Soferim I 9 պատմում են, որ Ալեքսանդրիայում եղել է մի փաթեթ, որում Աստծո անունը գրված էր ոսկե տառերով: Պարզ է, որ այս փաթեթը ամբողջությամբ

Text. Studies offered to Dominique Barthélemy in Celebration of his 70th Birthday, Göttingen, 1991, p.45-62.

²³ B.S.J. Isserlin, "The Names of the 72 Translators of the LXX (Aristeas, 47-50)", *The Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University* 5, 1973, p. 191-197.

²⁴ Խոսքը մեկնողական և թարգմանչական հնարի մասին է, որի միջոցով անձանթ կամ անհասկանալի արտահայտության իմաստը բխեցվում է ավելի խոշոր միավորի՝ նախադասության, պարբերության ևն ընդհանուր բովանդակությունից (*ծան. թարգմանիչ*):

²⁵ A. van der Kooij, Perspectives on the study of the Septuagint. Who are the Translators?, in F.G. Martinez, E. Noort (eds.), *Perspectives in the Study of the Old Testament in Early Judaism*, Leiden, 1998, p.214-229.

ուսկե տառերով չէր գրվել: Այնուհանդերձ այս մասամբ ոսկեգիր փաթեթը հուշում է, որ Արիստեասը հայտնում է հավաստի, համենայնդեպս մասամբ հավաստի տեղեկություններ:

Արդյո՞ք թարգմանությունը գրվել է մեկ փաթեթում, թե փաթեթները այնքան էին, որքան Աստվածաշունչ գրքերը: Հնգամատյանի «Պենտատեխոս» անունը (հուն. *teuchos*՝ փաթեթ) կարող է նշանակել և՛ փաթեթ, որը պարունակում է հինգ գիրք, և՛ հինգ փաթեթից կազմված հավաքածու: Միգուցե պապիրուսների տվյալները թո՛ւյլ են տալիս ավելի ստույգ ընտրություն անել այս երկու կարծիքների միջև: Պապիրուս Fouad 266-ի համաձայն, Բ Օրինաց գիրքը գրված է եղել կա՛մ երեք փաթեթներում, յուրաքանչյուրը տասը և կես մետր երկարությամբ, կա՛մ երկու 16 մետրանոց փաթեթներում: Ուստի, Օրենքի հինգ գիրք պահանջում էին տասը փաթեթ՝ յուրաքանչյուրը տասնվեց մետր երկարությամբ: Եթե դա այդպես է, ապա անհնար է, որ Հնգամատյանը գրված լիներ մեկ փաթեթում: Այնուամենայնիվ, թեև եզրիտական սովորական փաթեթը եղել է 3 մ 20 սմ-ից մինչև 3 մ 60 սմ երկարությամբ, պատահել են փաթեթներ, որոնք ունեցել են բացառիկ երկարություն՝ մոտ երեսուն մետր: Թարգմանված Աստվածաշնչի հինգ գրքերը կարող էին ընդօրինակված լինել հենց այդպիսի հինգ փաթեթներում: Ուստի, «Պենտատեխոս»՝ Հնգամատյան անվանումը կարող էր նշանակել հինգ փաթեթների խումբ, որից ամեն մեկը պարունակում էր Օրենքի մեկ գիրք:

7. Արդյո՞ք թարգմանված Օրենքը պահվել է Ալեքսանդրյան գրադարանում, ինչպես հայտնում են Տերտուլիանոսը (*Apologeticon* 18) և Եպիփանը (*De mens. et pond.* 3): Ընդհակառակը, Արնալդո Մոմիլյանոն պնդում է Յոթանասնից թարգմանության նեղ համայնքային բնույթը՝ այն պահպանվում էր միայն հրեական համայնքում²⁶: Եվ, իսկապես, հեթանոսների գործերում չկա և ոչ մի մեջբերում Յոթանասնից բնագրից ընդհուպ մինչև Կեղծ Լոնգինոսի (Ղունկիանոս) *Ճարտասանական արվեստը* (*Ars rhetorica* 9,9), որը գրված էր 50-ական թվականներին: Այս երկում նա խոսում է Մովսեսի վերամբարձ ոճի մասին, որի հաջող օրինակներ է համարում Ծննդ. Ա 3 և 9: Նա ներկայացնում է այս տեղիները՝ ասելով, որ դրանք գտնվում են «Օրենքների ամենասկզբում»: Այս «Օրենքների» հղումը՝ հոգնակի թվով, որը թերևս կարելի է հակադրել Արիստեասի գործածած եզակի թվին, կարող է ակնարկել այն իրողությունը, որ թարգմանված Թորան դասվում էր Գրադարանի առանձին բաժնում, այն է՝ Օրենքների (*nomoi*) բաժնում, որտեղ գրքեր էին պահվում տարբեր քաղաքների և արքայությունների օրենքների վերաբերյալ:

8. Ինչպե՞ս էին հղում Օրենքին: Ամբողջական Օրենքի մասին խոսելու համար գործածվում էին մի քանի եզրեր: Սրանք բաշխվում են չորս իմաստային դաշտերի միջև: 1. «Թարգմանության» իմաստային դաշտը. Արիստեասն, Արիստոբոլոսը, եկեղեցու հայրերը խոսում են «թարգմանության» մասին՝ *hermeneia*, Արիստեասը գործածում է *metagraphe* ([գրավոր] փոխադրություն) բառը, Հովսեփոս Փլավիոսն օգտագործում է *exegesis* (մեկնություն) եզրը: Եկեղեցու հայրերը հաճախ գործածում են «յոթանասուն/յոթանասուններկու թարգմանողներ»՝ *hermeneusantes* արտահայտությունը: 2. «Օրենքի» իմաստային դաշտը. Արիստեասի նամակում՝ հո

²⁶ A. Momigliano, *Alien Wisdom*, Cambridge, 1976 (գլխի 4):

nomos («օրենք»), he nomothesia («օրենսդրություն»), հրեական Թորան անվանելու համար, սակայն □ 309 ho nomos վերաբերում է Օրենքի հունարեն թարգմանությանը, և այս արտահայտությունն այնուհետև գործածվելու է երկար ժամանակ: 3. Գրադարանավարների բառապաշար. Փիլոն Ալեքսանդրացին, Կեղծ Լոնգինոսը և այլ ուշ դարաշրջանի հեղինակները գործածում են hoi nomoi («Օրենքներ») եզրը, որը, հավանաբար, գալիս է Ալեքսանդրյան գրադարանում ընդունված՝ գրքերի դասակարգումից: Հունարեն գրքերին վերաբերող բառեր. Արիստեսասի «Նամակում» ta biblia՝ «գրքեր» բառը կիրառվում է հրեական Թորայի համար, բայց և հունարենի վերածված Օրենքի վերաբերյալ (□ 317): Մեկ անգամ որպես Թորայի անվանում հանդիպում է he biblos (□ 316) բառը: Եկեղեցու հայրերը գործածում են ta biblia կամ hai bibloi՝ «գրքեր» արտահայտությունը՝ նույն նշանակությամբ, և նույնիսկ he ekdosis ton o'ob՝ «յոթանասունների կամ յոթանասուներկուսի խմբագրությունը»: He biblos՝ եզակի թվի ձևը կրկին հանդես է գալիս Դ դարում, Գրիգոր Նյուսացու «Ընդդեմ Եվնոմիոսի» (Cont. Eun.12) գործում: Բայց սովորաբար այն նշանակում էր ամբողջ Աստվածաշունչը և ոչ միայն հունարենի փոխադրված Օրենքը: Այս վերջինին հղելու համար Արիստեսասն օգտագործում է ta teuche (□ 310) մասնագիտական եզրը, որ նշանակում է «փաթեթներ»: Հատուկ եզր՝ pentateuchos՝ բառացի «հինգափաթեթ», այսինքն «հնգամատյան» առաջին անգամ հայտնաբերվում է մ.թ. երկրորդ դարի կեսին Պտղոմեոս Գնոստիկոսի «Թուղթ առ Փլորա» գրվածքում, որի պատառիկը պահպանվել է Եպիփան Կիպրացու «Ընդդեմ աղանդների» գործում (Adv.haer. 33, 4): Սակայն այն կարող է լինել և ավելի հին:

Pentateuchos, Հնգամատյան անվանումը իր մեջ է միացրել Թորայի կամ Օրենքի երկու կտրվածքները. Օրենք, որպես մի ամբողջականություն, և Օրենք, որպես հինգ գրքերի գումար: Ինչպե՞ս են դրանք խորագրված: Յոթանասնից թարգմանության հնագույն ձեռագրերը, որոնք ընդօրինակվել են Դ դարի վերջին կեսի ընթացքում, տալիս են այս գրքերի այն վերտառությունները, որոնք լատիներենի միջոցով յուրացվեցին նաև նոր լեզուներում. Genesis, «առաջացում, գոյացում», այն է՝ աշխարհի և նահապետների, Exodos, «Ելք» Մովսեսի առաջնորդությամբ եբրայեցիների ելքն Եգիպտոսից, Levitikon, գիրք՝ նվիրված այն պաշտամունքին, որի համար պատասխանատու էին Ղեվիի ցեղը, Arithmoi, «Թիվք», որ այդպես է կոչվում երկու մարդահամարի արդյունքները գրքի սկզբում և գրքի վերջում հայտնելու համար. Deuteronomion, այն է՝ Երկրորդ Օրենք, կամ, ավելի ճիշտ, երկրորդ անգամ ասված Օրենք: Այս անվանումները Դ դարից ավելի հին են, քանի որ դրանք վկայված են հունախոս հրեաների ավանդության մեջ, Փիլոն Ալեքսանդրացու երկերում, որը, սակայն, չի գործածում Թիվք բառը, և Ելից գիրքը անվանում է Exagoge Exodos-ի փոխարեն: Նույն Exagoge բառը առկա է Արիստոբուլոսի և ողբերգագիր Եգեկիելի մոտ: Այնուհանդերձ, Հովսեփոսը գործածում է exodos խորագիրը (Ant. V 72): Չկա և ոչ մի կասկած, որ այս խորագրերը հին են: Առաջին հայացքից բաբբինական ավանդությունը և մատրական Աստվածաշունչը ցույց են տալիս այլ կիրառություն. խորագրերը կազմված են յուրաքանչյուր գրքի առաջին տան մեկ կամ մի քանի բառերից՝ Bereishit, «սկզբից», Shemot «անուններ», Wayyiqra «և նա կանչեց», Bemidbar «անապատում», Debarim «բառեր»: Գոյություն ունի, սակայն, ևս մեկ բաբբինական ա-

վանդություն, որ համահունչ է հունախոս հրեաների ավանդության հետ²⁷: Ծննդոց գիրքը երբեմն կոչվում է *seper jetsirat ha'olam*՝ «գիրք աշխարհի արարման [մասին]». Ելից գիրքը՝ *seper jetsirat Mitsraim*՝ գիրք «Եգիպտոսից ելնելու [մասին]». Ղևտացիք՝ *Seper torat kohanim*՝ «գիրք քահանաների օրենքների [մասին]». Թիվք՝ *Homes happeiqqudim*՝ հինգերորդ [գիրք] մարդահամարի («գիրք», քանի որ Օրենքը բաղկացած է հինգ գրքից). Երկրորդ(ումն) Օրինաց՝ *Seper mishnei torah*՝ գիրք Օրենքի կրկնօրինակի [մասին]:

IV. - Թարգմանություն, ինչո՞ւ

Այս հարցը արդի ուսումնասիրությունների շնորհիվ կրկին հետաքրքրություն է հարուցել և կարոտ է այսօր հատուկ քննարկման: Բոլոր հնագույն տվյալները՝ հելլենիստական, բաբելոնական և հայրաքանական խոսում են հույն թագավորի նախաձեռնության մասին: Սակայն թագավորական հետաքրքրության պատճառները անհասկանալի են: Երբ կարդում ես Արիստեասին և Արիստոբուլոսին, տպավորություն է ստեղծվում, թե պատճառն այն էր, որ թագավորները ձգտում էին իրենց վարկը բարձրացնող քաղաքականություն վարել մշակույթի և դպրության ասպարեզում: Դեմետրիոսի դերը հենց այսպիսի միտում է ցույց տալիս: Նա եղել է Արիստոտելեսի աշակերտը և քաղաքական կարևոր դեր է խաղացել Աթենքում: Թերևս նա դիտում էր Ալեքսանդրոսին և Պտղոմեոսներին իբրև մարդկանց, որոնք ի վիճակի էին որոշակի ժամկետներում իրականացնել *paideia*, այսինքն «կրթվածության» ունիվերսալիստական իդեալը: Մյուս պատճառը բերում է Արիստեասը (□ 307-312)՝ թագավորի եբրայեցասիրությունը: Բայց դա ժամանակային անհամապատասխանություն է, քանի որ առաջին եբրայեցասեր արքան եղել է Պտղոմեոս Զ Փիլոմետոսը (186-145): Վերջին պատճառը կարելի է կոռուցել Արիստեասի երկից (□ 312). այն է՝ արքայի օրենսգիտական հարցերն ուսումնասիրելու հակումը և, թերևս, նրա՝ Ալեքսանդրիայում բնակվող էթնիկական խմբերից մեկի Օրենքին հունարեն լեզվով ծանոթանալու ցանկությունը: Այնուամենայնիվ, այս հետաքրքրությունն ավելի հարմարվում է Պտղոմեոս Բ-ին, քան նրա հորը, քանի որ հենց Պտղոմեոս Բ-ն մոտ 275 թ. վերափոխում էր Եգիպտոսի դատական համակարգը:

Այս բոլոր փաստարկները, սակայն, դիտվել են որպես անօգտակար այն պահից, երբ գիտնականները կասկածի տակ դրեցին Արիստեասի «Նամակի» վավերականությունը²⁸: Եվ, իսկապես, արդյո՞ք կարելի է հավատալ «կեղծողին», ինչպես անվանել է Արիստեասին Հ. Հոդին 1685 թվականին²⁹: Այս ժամանակից ի վեր գիտնականները փորձում են այս թարգմանության կատարումը բացատրել Ալեքսանդրիայի հրեական համայնքի կարիքներով: Հենրի Սեն Ջոն Թաքերեյը ամենահայտնի գիտնականներից էր, որ պաշտպանում էր Յոթանասնից նկատմամբ «ծիսական»

²⁷ Տե՛ս H.M. Orlinsky, *Essays in Biblical Culture and Bible Translation*, New York, 1974, p.368.

²⁸ XVI դարի սկզբին L.Vives, *In XXII Libros De Civitate Dei Commentaria*, Basel, 1522 մանրամասն ներկայացրել է իր կասկածները Օգոստինոսի երկի XVIII 42 տեղիի կապակցությամբ:

²⁹ H.Hody, *Contra historiam LXX Interpretum Aristaeae nomine inscriptam dissertatio*, Oxford, 1685.

մոտեցումը³⁰: Ըստ նրա և բազում այլոց, ալեքսանդրացի հրեաները, որոնք կազմում էին քաղաքի մեծ և տնտեսապես հզոր էթնիկական խումբը, արդեն չէին տիրապետում եբրայեցերենին և կարոտ էին հունարեն թարգմանության ժողովարաններում ծես կատարելու և աղոթքը կարդալու համար: Այս իմաստով հունարենի վերածված Թորան դիտվում է որպես հնագույն *թարգում*, ուստի և ուսումնասիրողները ձգտում են նկարագրել Յոթանասնից բոլոր թարգմանական դրսևորումները: Նշվում էին և այլ հնարավոր կարիքներ. անհատական ընթերցում (Առնալոդ Մոմիլյանո), կրթություն (Սեբաստիան Բրոք, Շառլ Պետո), դավանական քարոզչություն (Առնալոդ Մոմիլյանո)³¹:

Իրականում, սակայն, այս բացատրությունը, որը կարելի է անվանել դասական, հանդիպում է լուրջ առարկության: Նախ և առաջ, Յոթանասնից թարգմանությունը տարբերվում է թարգմաններից բազմաթիվ գծերով³²: Երկրորդ, այն փաստը, որ հրեաներն այլևս չէին տիրապետում եբրայեցերենի, բնավ չի ենթադրում գրավոր թարգմանության ստեղծումը. թարգմանները կատարվում էին բանավոր և հանապափաստից ընդհուպ մինչև 150 թ.³³: Երրորդ, մենք ոչ մի բան չգիտենք Գ դարի ժողովարանի ծեսի մասին. չկա և ոչ մի ապացույց այն բանի, որ ընդունված է եղել Թորայի ամբողջական ընթերցումը, որը կպահանջեր նաև ամբողջական թարգմանություն: Ավելի հավանական է, որ ընթերցվում էին ընտրյալ տեղիներ, ինչպես դա եղել է նաև վաղ քրիստոնեական ծեսում³⁴: Առավել ևս այս բացատրությունն անբավարար է՝ հին աշխարհում թարգմանության կարգավիճակի մեր ունեցած գիտելիքների տեսանկյունից: Սեբաստիան Բրոքը, Ելիաս Բիքերմանը և Գեորգ Յունցը ապացուցել են, որ մասնավոր թարգմանությունը գոյություն չի ունեցել մինչև Ք.ա. II դ.³⁵: Միջերկրածովյան երկրներում երրորդ դարում և դրանից առաջ բոլոր մեզ հայտնի թարգմանությունները եղել են պաշտոնական և կախված էին քաղաքական նախաձեռնություններից: 260-250 թթ., այսինքն անմիջապես Յոթանասնից հունարենի թարգմանելուց հետո, հնդիկ արքան՝ Աշոկան, հրամայում է թարգմանել իր հնդկերեն կարգադրությունները արամեերեն և հունարեն՝ իր թագավորության արամեախոս և հունախոս հպատակների համար³⁶: Այս օրինակը ցույց է տալիս, որ հույն

³⁰ H.St John Thackeray, *The Septuagint and Jewish Worship*, London, 1921.

³¹ C.Perrot, "La lecture de la Bible dans la diaspora hellénistique", in Association catholique française pour l'étude de la Bible (ed.), *Études sur le judaïsme hellénistique*, Paris, 1984, p. 109-132. S.P.Brock և A.Momigliano մեջբերվում են 7 և 24 ծանոթագրություններում:

³² Տե՛ս R. Le Déaut, "La Septante, un Targum?", in Association catholique française pour l'étude de la Bible (ed.), *Études sur le judaïsme hellénistique*, Paris, 1984, p.147-195.

³³ Մեզ հայտնի ամենահին թարգումը՝ Հոբ գրքի թարգումն է, որ հայտնաբերվել է Քումրանում: Տե՛ս J.P.M. van der Ploeg, A.S.van der Woude, *Le Targum de Job de la grotte XI de Qumrân*, Leiden, 1972.

³⁴ Տե՛ս C.Perrot, նշվ.աշխ., ծան. 29:

³⁵ S.P.Brock, "The Phenomenon of Biblical Translation in Antiquity", *Alta: The University of Birmingham Review* 8, 1969 (repr. in S.Jellicoe, *Studies in Septuagint.Origins, Recensions and Interpretations*, New York, 1974, p.541-571); E. Bickerman, "The Septuagint as a Translation", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 28, 1959 (= *Studies in Jewish and Christian History*, vol.I, Leiden, 1976, p.167-200); G.Zuntz, նշվ.աշխ., ծան. 5:

³⁶ Տե՛ս G.Dorival, M.Harl, O.Munnich, *La Bible grecque des Septante. Du judaïsme hellénistique au christianisme ancien*, Paris, 1988, p.70-71.

թագավորի նախաձեռնության վարկածը հավաստի է:

Առաջին գիտնականը, որը հրաժարվեց դասական բացատրությունից, Ելիաս Բիքերմանն էր³⁷: Այնուհետև Լյուդվիգ Ռոստը ենթադրել էր, որ թարգմանությունը թույլ էր տալիս հրեաներին, իրենց դավանանքը պահելով հանդերձ, ձեռք բերել Ալեքսանդրիայի քաղաքացիություն³⁸: Ըստ Դոմինիկ Բարթելեմիի, թարգմանությունը թույլ էր տալիս հրեական համայնքին (*politeuma*) դատավարել մի օրենսդրությամբ, որը մատչելի էր հույն արքային³⁹: Սակայն այս մոտեցումները քննադատելի էին այն պատճառով, որ հրեաները, որպես էթնիկական խմբի ներկայացուցիչներ, չէին կարող ձեռք բերել ալեքսանդրյան քաղաքացիություն, և ինքը հրեական *politeuma*-ն գոյություն չի ունեցել Գ դարում, եթե առհասարակ այս կազմակերպությունն երբևիցե գոյություն է ունեցել: Այժմ անդրադառնանք Յոզեֆ Մելեզ-Մոդժեյևսկու հետազոտություններին⁴⁰: Մոտավորապես 275 թ. Պտղոմեոս Բ Փիլադելֆոսը բարեփոխում է դատական համակարգը: Արքայական դատավորները (քրեմատիստները) և արքայական քաղաքացիական ծառայողները իրավունք են ստանում կիրառել բնիկների նկատմամբ կա՛մ հունական օրենքը, կա՛մ էլ սովորութենական իրավունքը: Այս վերջինը գրի է առնվել ժողովրդական (*demotic*) լեզվով և հայտնի է Գ դարի պապիրուսի շնորհիվ, որ կոչվում է Արևմտյան Հերմուպոլիսի դեմոտիկ օրենսգիրք⁴¹:

Այս օրենսգիրքը բնիկների նկատմամբ կիրառելու համար խրեմատիստները և արքունիքի սպասավորները կարիք են ունեցել դրա հունարեն թարգմանության: Սկզբնապես եղել է երկու հնարավորություն. կա՛մ կատարել հետևողական և պաշտոնական թարգմանություն, որը կպահվեր արքունիքի արխիվում, կա՛մ էլ թարգմանել այն ըստ պահանջի պաշտոնական թարգմանչի օգնությամբ: Օբսիդինքսում թիվ 3285 պապիրուսի գյուտը խոսում է հօգուտ հետևողական թարգմանության, քանի որ այն պարունակում է Արևմտյան Հերմուպոլիսի սովորութենական դեմոտիկ օրենսգրքի հունարեն թարգմանությունը⁴²: Այս պապիրուսի հրատարակումից հետո հայտնաբերվել են հունարեն թարգմանություն պարունակող և այլ պապիրուսներ: Յոզեֆ Մելեզ-Մոդժեյևսկու ենթադրությունն այն է, որ նույն ընթացքն է ապրել և Թորան՝ որպես սովորութենական իրավունք: Որպեսզի երաշխավորվի հրեաների համար կիրառվող հրեական օրենքի նկատմամբ հարգանքը, այս օրենքը պետք է որ մատչելի լիներ դատավորներին իրենց սեփական լեզվով: Թարգմանված

³⁷ E.Bickerman, նշվ. աշխ., ծան. 14 և 33:

³⁸ L.Rost, "Vermutungen über den Anlass zur griechischen Übersetzung der Tora", in H.J.Stoebe, *Wort-Gebot-Glaube*, Zürich, 1970, p. 39-44.

³⁹ D.Barthélemy, "Pourquoi la Torah a-t-elle été traduite en grec?", *On Language, Culture and Religion*. In Honor of E.A.Nida, Den Haag, 1974, p. 23-41.

⁴⁰ J.Méléze Modrzejewski, "La règle de droit dans l'Egypte ptolémaïque. Etat des questions et perspective de recherches", *Essays in Honor of C.B.Welles*, New Haven, 1966, p. 125-173; "Droit et justice dans le monde hellénistique au IIIe siècle avant notre ère", *Mélanges G.A.Petropoulos*, I, Athens, 1984, p.55-77; "Splendeurs grecques et misères romaines. Les Juifs d'Egypte dans l'Antiquité", in J.Hassoun, *Juifs du Nil*, Paris, 1985, p. 237-245; "Livres sacrés et justice lagide", *Acta Universitatis Lodzensis. Folia iuridica* 21, 1986, p. 11-44; և նշվ.աշխ., ծան. 2, էջ 84-101.

⁴¹ G.Mattha, G.P.Hughes, *The Demotic Legal Code of Hermoupolis West*, Cairo, 1975.

⁴² Պապիրուս Oxyrynchus 3285 հրապարակե է չ J.Rea, *The Oxyrynch Papyri*, XLVI, London, 1978.

լինելով հունարեն, հրեական օրենքը դառնում էր հունական օրենք և երաշխավորվում արքայի հեղինակությամբ:

Այս հետաքրքրական գաղափարը ենթակա է առարկության: Նախ, չկա և ոչ մի անհերքելի ապացույց այն բանի, որ Յոթանասնից թարգմանությունը ներգրավված էր Պտղոմեոսների դատական համակարգը: Jud. I, 128 (= Enteuxeis 23, 218 թ.) պապիրուսում *nomos politicos* բառակապակցությունը ներմուծված է որպես ենթադրելի: Jud. I, 19 (=Papyrus Petrie III 21g + Papyrus Gourob 2, 226 թ.) պապիրուսում *nomoi politikoi* բառերը թերևս իրոք ի նկատի ունեն հունարենի թարգմանված Թորան, բայց բնագիրը, ինչպես և ցանկացած այլ եզակի և մեկուսացված վկայություն, դժվարհասկանալի է⁴³: Երկրորդ առարկությունն այն է, որ Մելեգ-Մոդեեսկու տեսությունը հեռու է անտիկ տվյալներից: Դրանք երբեք չեն վկայում Պտղոմեոս Բ դատական բարեփոխումները: Դրանք ակնարկում են 280 և ոչ 275 թվականը: Դրանք շեշտում են Դեմետրիոս Փաղերացու մասնակցությունը և արքայի մշակութային բնույթի հետաքրքրությունը:

Ինչևէ, նորագույն հետազոտությունները կրկին հավաստիություն են հաղորդում այն պատմությանը, որ շարադրված է «Արիստեասի նամակում»: Պատկերացումը թագավորի նախաձեռնության մասին չի կարող հաշվի չառնվել, որքան էլ մթին լինի արքայի խաղացած դերը: Կարելի է նկատել, որ դա առաջին թագավորական միջամտությունը չէ հրեաների պատմության մեջ: Կարելի է որոշակի կապ հաստատել Պտղոմեոսի և Արտաշեսի միջամտության միջև, երբ արքայից արքա Արտաշեսը թույլ է տալիս հրեաներին վերադառնալ աքսորից՝ Մովսեսի Օրենքը պահելու համար, ինչպես պատմվում է Եզրասի Երկրորդ գրքում է 11-28 և 18: Մյուս կողմից, ինչպես մտածում է Սեբաստիան Բրոքը⁴⁴, հնարավոր է, որ բոլոր անտիկ տվյալները կախված են «Նամակից», ընդ որում «Նամակն» ինքը գրական հորինվածք է, բոլորովին արհեստական: Այս խիստ առարկությունը քննարկման կարիք ունի: Նախ, ամենևին էլ հստակ չէ, որ Արիստոբոլոսը, Փիլոնը, րաբբիները և եկեղեցու հայրերը ամբողջովին կախված են Արիստեասից: Այսպես, օրինակ, երբ Փիլոնը հայտնում է, որ ամեն տարի Փարոս կղզում տոն է կատարվում թարգմանության տեղը պաշտելու և Աստծուն՝ դրա համար գոհություն հայտնելու նպատակով, նա բերում է պատմական մի փաստ, որը չի հիշատակվում Արիստեասի կողմից: Եվ ամենևին էլ հստակ չէ, որ առանձնահատկությունները, որ ունեն անտիկ գրողների պատումները, կարելի է համարել որպես հետագա հավելում: Թերևս դա կարող է ասվել Հայրերի վերաբերյալ: Բայց րաբբիների դեպքում այն փաստը, որ նրանք բոլորը խոսում են թագավորական նախաձեռնության մասին, վճռական կովանն է այն հետազոտողների համար, ովքեր համաձայն չեն համայնքի կարիքներից ելնող բացատրության հետ: Անշուշտ այս կետը հետազոտման ենթակա է: Այժմ քննարկենք երկրորդ առարկությունը, որը շեշտում է «Նամակի» գրական հորինվածք լինելը: Իրականում «Նամակը» ըստ իր ժանրային ձևի կարող է դիտվել իբրև «հիմնադրման պատում» (տվյալ դեպքում՝ թարգմանության սկզբնավորում): Իսկ հայտնի է, որ

⁴³ Papyri I, 128 և I, 19 վերահրատարակել է V. Tcherikover, *Corpus papyrorum judaicarum*, Cambridge (Massachusetts), 1959.

⁴⁴ Աթենքում 2001 թ. նոյեմբերին տեղի ունեցած մասնավոր գրույցում:

այսպիսի «հիմնադրման պատումներ», ինչպիսիք են, օրինակ, աշխարհի արարման պատմությունը, որը հայտնում է Ծննդոց գիրքը, կամ Մարսելի հիմնադրման պատմությունը, ինչպես այն բերում է Արիստոտելեսը, պատմական ժանրին չեն պատկանում, այլ իրենց էությանմբ առասպելներ են ինչ-որ բանի «սկզբի» մասին⁴⁵։ Դրանցից որևէ պատմական տեղեկություններ քաղելու փորձը անտեղի է։ Սակայն արդյո՞ք դա նշանակում է, որ արքայական նախաձեռնությունը լոկ հորինված մի բան է։ Անշուշտ արքայական նախաձեռնության գաղափարը հենվում է «Նամակի» տվյալների վրա։ Սակայն այս նախաձեռնության առկայության փաստը մենք կարող ենք հաստատել ոչ թե «Նամակի» պատմածով, այլ մեր գիտելիքներով անտիկ դարաշրջանում թարգմանությունների կարգավիճակի և Պտղոմեոս Բ դատական բարեփոխումների մասին մեր ունեցած տեղեկություններով։ Այսպիսով կարելի է ենթադրել թագավորական նախաձեռնությունը և, միաժամանակ, ընթերցել «Նամակը» իբրև գրական հորինվածք՝ առանց որևէ պատմական արժեքի։ Օրենքի հունարեն թարգմանությունը բխում էր թագավորական նախաձեռնությունից ոչ թե այն պատճառով, որ «Նամակն» է պատմում նրա մասին, այլ նրա համար, որ այս եզրակացությանն են հանգեցնում նորագույն ուսումնասիրությունները⁴⁶։

*Թարգմանությունը անգլերենից
կատարեց ՕԼԳԱ ՎԱՐԴԱՋԱՆՅԱՆԸ*

⁴⁵ S. Honigman, *The Septuagint and Homeric Scholarship in Alexandria. A Study in the narrative of the Letter of Aristaeas*, London/New York, 2003 կարծում է, որ Արիստեսի «Նամակը» ոչ թե պատմական տեղեկություն է, այլ հենքային առասպել սփյուռքի հրեադավանության համար։ Ըստ այդմ, եբրայեցերեն Թորայի թարգմանությունը մի բնագիր է, որ վայելել է հոմերոսյան վեպերին համեմատ հեղինակություն։

⁴⁶ Խորին շնորհակալություն եմ հայտնում իմ գործընկեր և բարեկամ Օլգա Վարդագարյանին՝ այս հոդվածը հայերեն թարգմանելու համար։